

סוגיית החינוך והתרבות בתנועת "החלוץ" בפולין בין שתי מלחמות העולם

א.

מאמר זה דן בפעילות החינוכית והתרבותית של "החלוץ" ואינו מתייחס לפעילות זאת ב"השומר הצעיר" וב"גורדוניה". תנועות הנוער הללו הצטרפו אמנם בסוף שנות העשרים ל"החלוץ", אך נהנו מאוטונומיה נרחבת וניהלו את חייהן באופן בלתי תלוי ועל פי סדרי עדיפויות משלהן, כולל אורחות החיים בהכשרה¹. על אף המשותף ביניהן לבין "החלוץ" בתחומים הנידונים כאן, הן נבדלו ממנו לא במעט. השוני הבולט בא לידי ביטוי במשך תהליך החינוך בשתי המסגרות. כתנועות הנוער הוא היה ממושך ורציף, החל בגיל הילדות ועד להכשרה, ואילו ל"החלוץ" הצטרפו רוב החברים בגיל מאוחר יחסית, 17-18 שנה ואף יותר². משמע שפרק הזמן שעמד לרשות התנועה לחינוך ולעיצוב דמותו של החבר היה מוגבל. הדברים אמורים במיוחד בתקופות של עלייה רכתי, שבהן שהה היחיד בסניף ובהכשרה זמן קצר בלבד. מציאות זו היא שהכתיבה אפוא את דרכי הפעולה החינוכית והתרבותית של "החלוץ".

דיוננו משתרע על פני עשרים שנה, תקופה של מעלות ומורדות בתולדות "החלוץ" המשתקפות בבירור בתחומים הנידונים כאן. כללית אפשר לחלק תקופה זו לשתיים:

א. שנות העיטורים – ימים של גיבוש ארגוני ורעיוני ושל חיפושי דרך בתחומי החינוך והתרבות. בתקופה זו חל מעבר הדרגתי מארגון כלל-ציוני, אמורפי מבחינה רעיונית, לארגון שרוב חבריו מזדהים עם תנועת העבודה בכלל ועם הקיבוץ המאוחד בפרט; מעבר מהכשרה עונתית ארעית, שעיקרה חינוך לעבודת אדמה, למסגרת של גיבוש הכשרה קבועה, השואפת להקיף ולעצב את כל תחומי החיים

1. המשא ומתן על האיחוד בין "החלוץ" לבין תנועות הנוער ארך כשלוש שנים והיה מלווה מעלות ומורדות. על גפתולי שני הצדדים ראה בהרחבה י. אופנהיים, תנועת "החלוץ" בפולין 1917-1929, ירושלים תשמ"ב (להלן: אופנהיים), עמ' 572-661.

2. פרט לחברי "החלוץ הצעיר" ומאוחר יותר של "פרייהייט", שגם הם התחנכו לקראת הגשמה ב"החלוץ" מגיל צעיר יחסית. על הרכב הגילים ב"החלוץ" בשנות ה-30 ראה י. אוטיקר, תנועת החלוץ בפולין 1932-1935, תל אביב 1972 (להלן: אוטיקר), עמ' 51-72.

של הפרט ושל הכלל ברוח אידיאולוגיה לאומית-חברתית וקולקטיביסטית מוגדרת.³

ב. שנות השלושים – במחציתן הראשונה מתרחב "החלוץ" והופך לתנועה המונית, המקיפה רבבות חברים בסניפים ואלפים – במאות קיבוצי הכשרה;⁴ ואילו מחציתן השנייה, עם צמצום העלייה, מאופיינת בירידה מסוימת במספר החברים מחד ובייצוב אורחות החיים בהכשרה הקבועה מאידך.⁵ שלא כבשנות העשרים, לא חידשה התנועה החלוצית בשנות השלושים כל דבר מהותי, לא בתחום הרעיוני ולא בתחום החינוכי-תרבותי. התלות המלאה בתנועות ההתיישבות בארץ ישראל היתה לא מעט בעוכרי ההתפתחות האוטונומית שלה ובלמה בחלקה כל יזמה רצינית בתחומים שונים, לרבות אלה הנידונים להלן.⁶

ולכסוף: כל דיון בתולדות "החלוץ" בפולין, כמו בקורות כלל יהודי ארץ זו, חייב לקחת בחשבון את הגורם האזורי. 146 השנים שחלפו בין החלוקה הראשונה של פולין לבין חידוש עצמאותה ב-1918 הטביעו את חותמן על הציבור היהודי. ההבדלים בין יהודי פולין שחיו תחת שלטונות הכיבוש השונים, וביןם לבין אלה שחיו תחת השלטון הרוסי, ניכרו גם ב"החלוץ" והשפיעו לא מעט על דרכי פעילותו החינוכית והתרבותית.

ב.

בשנת 1917 פרסם ברל כצנלסון מאמר תחת הכותרת "לתנועת החלוץ" ב-*Der Jude* בעריכת מ. בובר.⁷ היתה זו מעין תגובה לידיעות המקוטעות שהגיעו אליו מארצות אירופה השונות על צמיחתן הספונטנית של קבוצות חלוציות. במאמר זה תיאר כצנלסון בהרחבה את דמות התנועה המתהווה, כפי שראה אותה בעיני רוחו. על פי השקפתו, על התנועה החלוצית לשמש דגם אלטרנטיבי לחברה הקיימת, היהודית והלא-יהודית כאחד. עליה לעצב דפוס יחסים חדש בין היחיד לחברה, בין החירות האוטונומית של הפרט לבין החובה של הגשמת היעדים הלאומיים

3. אופנהיים, פרקים ב'-ח'.

4. אוטיקר, פרקים ד'-ה'.

5. על שנות ה-30 ראה י. אופנהיים, "החלוץ" וההכשרה החלוצית בפולין בשנות ה-30",

דברי הקונגרס העולמי למרעי היהדות, כרך ב', ירושלים 1972, עמ' 25-36; י. אופנהיים,

"פרקים צו דער געשיכטע פון חלוצישער הכשרה אין צווישנמלחמדיקן פוילן", שטודיעס

וועגן יידן אין פוילן, 1919-1939, בעריכת י. ש. פישמן, ניו יורק 1974, עמ' 229-335.

ראה שם גם על הצמיחה המונית של ההכשרות של תנועות אחרות מחוץ למסגרת

"החלוץ", כולל של הציונות הכללית, הציונות הדתית, בית"ר ופועלי אגודת ישראל.

6. לבון (לוביניקר), "המשבר בנוער היהודי באירופה המזרחית", בנתיבי עיון ומאבק, תל

אביב 1968. במקורו פורסם המאמר בקובץ דרכי הנוער, בעריכת ג. הנוך, ירושלים 1937.

7. הגרסה העברית, ראה ספר החלוץ, בעריכת מ. בסוק, ירושלים ת"ש (להלן: ספר החלוץ),

והחברתיים ההיסטוריים של העם. במרכז פעילותה צריכה לעמוד השאיפה לחינוכו של אדם יהודי, נושא התרבות המתחדשת. ייחודה של החלוציות בעיני כצנלסון אינה בהיותה "רעיון ותורה סתם, אלא מפעל חיים, חזיון אישי בעצם";⁸ אשר תפעל אמנם כשליחה "של ההיסטוריה, יציר כפיה של ההשגחה הלאומית", אולם תהיה שונה מתנועות ציבוריות לאומיות בנות זמנו, בכך שהגשמת הייעוד לא תבוא על חשבון חירותו של הפרט. היא תהיה בעת ובעונה אחת הן אמצעי והן מטרה. כצנלסון התייחס ל"החלוץ" כלקבוצה שפענחה את צפונות ההיסטוריה ונטלה על עצמה את המשימה לממש את מטרותיה. מכאן גם הדגשת השוני בין "החלוץ" לבין המפלגות; אלה האחרונות שקועות בניסוחים פורגרמטיים מיוחדים, עקרים ופלגניים באופיים, ואילו זה מעמיד במרכז חווייתו את המעשה המגשים. המעשה המגשים הוא מטבעו טוטלי ושואף להקיף את כל תחומי החיים, לחדור לרבידים הנפשיים המנטליים העמוקים יותר של האדם, ואינו מסתפק, כמפלגות הפוליטיות, בהזדהות פוליטית אינטלקטואלית. אין תמה שאת מרכז פעילותה של התנועה החלוצית לא ראה כצנלסון בנצחנות אידיאולוגית, כי אם בחינוך ובתרבות.⁹

דברי כצנלסון עוררו הד בתנועה החלוצית, אף שבמרוצת הזמן נוצר פער בין השאיפות הובקות העולם לבין המציאות, במיוחד בימי העלייה הרביעית והחמישית, שבהן הפך "החלוץ" בפולין לתנועה המונית והטרוגנית שהקיפה אלפי צעירים. אם נסקור את תכני התנועה ואת דרכי פעילותה החינוכית והתרבותית בשני העשורים שבין שתי מלחמות העולם, נראה כי חרף השינויים הרעיוניים והארגוניים שמרה התנועה על כמה עקרונות יסוד. ראש וראשון להם הוא ההכרה האקסיומטית, כי המעבר לחיי העבודה של החברים כיחידים ושל החברה היהודית ככלל חורג ממשמעותו הכלכלית, ויש לו השלכות חברתיות ומוסריות עקרוניות. מכאן גם הדגש על החינוך לעבודת כפיים כגורם מרכזי בתהליך התחייה הלאומית והתיקון החברתי של העם היהודי. חידוש אידיאולוגי רב לא היה כאן. "החלוץ" לא התיימר לגבש משנה אידיאולוגית ייחודית. החידוש התבטא בניסיון העקיב להגשים את היעדים הלאומיים והחברתיים של עם ישראל, כפי שנוסחו על ידי הציונות בכלל ועל ידי הציונות הסוציאליסטית בפרט. עיקרון זה נוסח בצורות שונות; בתקופת הייסוד – ברוח הציונות הכללית, בצירוף רעיונות חברתיים כלליים ומעורפלים.¹⁰

8. שם, כל הציטוטים להלן הם ממאמר זה.

9. ואמנם, לשאלות החינוך והתרבות ב"החלוץ" חזר כצנלסון פעמים מספר, ותמיד מתוך הדגשה כי זו "תנועה תרבותית וחינוכית, שבמרכז הווייתה עומדים הצרכים הרוחניים התרבותיים של האדם". ב. כצנלסון, שאלות תרבות וחינוך בוועידה השלישית של ההסתדרות ליום הנוער למען ארץ ישראל העובדת, תל אביב תרפ"ח, עמ' 8-9.

10. ראה, למשל, הדיונים בוועידה המכינה של "החלוץ" בפולין ב-1919, החלוץ (עיתון, יידיש), ורשה 1919, עמ' 66-68; ועידתנו השניה, ברלין 1923, עמ' 56-57.

עם השנים נוספו אלמנטים חדשים, שביטאו את תהליך ההזדהות עם תנועת העבודה, ובמהרה הלך והתבלט אחד מהם והוא – החינוך לחיים קולקטיביים. בשנות העשרים עדיין נשא אלמנט זה אופי כללי, ועדיין לא הוגדרה במדויק צורת החיים המועדפת והקבועה של החבר בארץ ישראל. ההתארגנות על בסיס שיתופי הוגדרה כאמצעי המתאים ביותר להשגת היעדים הלאומיים הראשיים של התקופה, ולא כמטרה עצמה. צורת החיים השיתופית הוערכה כמסגרת הנאותה ביותר לעיצוב אופיו של החבר ולהכשרתו לקראת הצפוי לו בארץ ישראל,¹¹ והפעולה התרבותית אמורה היתה לשמש מכשיר מרכזי בחינוך החבר.

מלכתחילה נשאה אפוא הפעולה התרבותית אופי אינסטרומנטלי בעיקרו, שהספרות העברית החדשה מילאה בה תפקיד מרכזי. אולם מרכזיותה לא היתה פועל יוצא מהכרת ערכה האסתטי-אימננטי; לספרות זו לא היתה חשיבות בזכות עצמה, אלא כאמצעי להכשרת הצעיר היהודי ליעדים הלאומיים והתנועתיים מזה ולשלילת הגולה מזה. עיונים ספרותיים לשמם נחשבו למותרות. גישה פונקציונלית זו בלטה בהתייחסות ליצירתו הספרותית של ברנר, ובפרט להבטים של שלילת הגולה שבה.

הביקורת הטוטלית על מהות החיים היהודיים בגולה כנוגדים את צורת הקיום הלאומי הרצויה, תוך כדי הטלת חלק מן האשמה, או אף כולה, על היהודים עצמם, אמנם אינה זרה למחשבה הלאומית הציונית ובחלקה היא מורשת ההשכלה,¹² אולם אצל ברנר מצאה התנועה החלוצית ביטוי בהיר וחד לגישתה. אישיה וחבריה התייחסו אליו כאל אחד מאבותיה הרוחניים, וכתביו מילאו תפקיד רב ערך בעיצוב התודעה הלאומית היהודית והחברתית שלה. בעיני אנשי "החלוץ" היה ברנר מופת לסופר, שהעמיד את כשרונו הספרותי לשירות היעדים הלאומיים והחברתיים של עם ישראל. הריאליזם החושפני, הביקורת על מומי החברה היהודית, ה"אף על פי כן"¹³ האופטימי כמסקנה פרדוכסלית מראייה פסימית וקודרת של המציאות היהודית, תביעתו מן הצעירים להתגבר על הקשיים ועל היאוש וחיוב המעשה הקונסטרוקטיבי כדרך יחידה לריפוי נגעי העם, כל אלה יצרו קרבה נפשית בינו לבין אנשי "החלוץ". כמרוצת השנים אף התגבש בשורות "החלוץ" מעין פולחן

11. החלוץ (ירחון, עברית), מס' 4, 1924, עמ' 33-38; "החלטות מועצת 'החלוץ' העולמית, ספטמבר 1924", מאסף לתנועת "החלוץ", ורשה 1930 (להלן: מאסף החלוץ), עמ' 224.
12. לתיאור הגילויים השונים של גישה זו ראה א. טרטקובר, עם ועולמו, תל אביב – ירושלים תשמ"ג, עמ' 216-245, ובייחוד עמ' 246-248. התמודדות מקורית בבעיה זו ראה י. קויפמן, גולה וניכר, כרכים א'-ב', תל אביב (ולא ציון השנה), כפרס כרך ב', לפי מפתח העניינים.
13. מוטו לספר החלוץ הלקוח מתוך מאמר של י. ה. ברנר ב"האדמה", תשרי תר"פ.

ברנר.¹⁴ השימוש בניצירתם הספרותית של ברנר ושל סופרים אחרים בפובליציסטיקה החלוצית היה מכונן ישירות למטרות החינוכיות התנועתיות.¹⁵

ג.

מטרת "החלוץ" היתה אפוא לחנך את חבריו להיות אוונגרד של התנועה הלאומית היהודית. אולם המאפיין את התנועה בפולין היה פתיחותה להמונים, שלילת האליטיזם ורצון להגיע לכל הנוער היהודי, ללא הבדל מוצא חברתי, השכלה והשקפה פוליטית-מפלגתית. לא קל היה להשיג יעדים חינוכיים-תרבותיים אלה בימים שעריין היתה תנועה קטנה ובמידה מסוימת אליטיסטית, אך קשה שבעתיים היה לממשם בתקופות של צמיחה. גל הצמיחה הראשון היה בימי העלייה הרביעית, בשנים 1925-1926. לשורות "החלוץ" הצטרפו אלפי חברים חדשים, בחלקם הגדול ללא רקע תנועתי קודם, ומתוך מטרה יחידה – להגדיר, זאת עקב המשבר הכלכלי בפולין, מדיניותה האנטי יהודית וניצנים ראשונים של נעילת שערי ההגירה בארצות שמעבר לים.¹⁶ יתרה מכך, הסניף, התא הראשון שאמור היה לקלוט את החברים החדשים, שימש בעיקרו של דבר מסגרת מעבר ארעית וקצרת מועד לקראת ההכשרה,¹⁷ וגם מסגרת ההכשרה עצמה היתה עדיין ארעית וללא תכנים חינוכיים רעיוניים מוגדרים.¹⁸ אין תימה שלנוכח מצב זה התלבטו בתנועת "החלוץ" אם לפתוח את שעריה או לסגן את המבקשים להיכלל בשורותיה, מחשש שתהפוך לארגון הגירה גרידא. אולם הפעלת סלקציה משמעה היה התכחשות לעקרון הפתיחות, שאפיין את "החלוץ" בפולין כמעט מראשית קיומו, וזאת דווקא

14. מאסף החלוץ, עמ' 240. ממדיו ואופיו משתקפים בסיפור הקטן הבא: "סח לי פעם חבר בפשטות, עם הקרש מתחת לבית השחי אני הולך מהמשוריה אל ברנר." ספר החלוץ, עמ' 422. או: "יש רעב ללחם ויש כוחות נפשיים הדורשים סיפוקם. סוד זה ידע ברנר." דין וחשבון הוועידה הארצית החמישית של "החלוץ הצעיר", ורשה 1931, עמ' 34. יחס דומה אם כי לא כל כך אינטנסיבי ניכר כלפי ברדיצ'בסקי, גם כן על רקע שלילת הגולה.
15. ראה למשל י. רושצוק, "אף על פי כן", החלוץ (עיתון, יידיש), גיליון 8-9, 11.12.1919; ידיעות פון החלוץ, גיליונות 9 ו-11, ורשה 1931. כן ראה לקט מדבריו על היהדות הלאומיות, עבודת כפיים ועל הפועל העברי, שם, גיליון 12. מדבריו י"ח ברנר, אגרת, חוברת י"ב, הוצאת מרכז "החלוץ", ורשה אפריל 1936.
16. ראה, למשל, רפאל מאהלר, יהודי פולין בין שתי מלחמות העולם, תל אביב 1968, אב"ג פולק; רפאל מאהלר, "יהודי פולין בארץ ישראל", בית ישראל בפולין, בעריכת י. היילפרין, כרך ב', ירושלים תשי"ד, עמ' 223-224; ל. ברגר, "המבנה הסוציאלי והכלכלי של יהדות פולין", שם, כרך א', עמ' 200-215. E. Mendelsohn, *Zionism in Poland*. New Haven and London 1981, Chapter 6, 1915-1929. על צמיחת "החלוץ" ראה אופנהיים, עמ' 316-322 והביבליוגרפיה שם.
17. על חולשת הפעילות החינוכית והתרבותית של הסניף ראה להלן.
18. העתיד, גיליון 30, ורשה 16.10.1925; אופנהיים, פרק ה'.

בתקופה שנרמזה היה, כי נפלה החומה שחצצה בין התנועה לבין הפועל היהודי בעל ההכרה, שהשקפותיו היו לעתים קרובות לא-ציוניות ואף אנטי-ציוניות. על כן, חרף הידיעה כי רבים הצטרפו לתנועה מטעמים אופורטוניסטיים, ולמרות המחסור בכוחות הוראה והדרכה, הוחלט להתמודד עם המציאות הסטיכית החדשה בדרכים שונות: גיוס מורים לעברית, הכשרת מדריכים, ריבוי פרסומים חד פעמיים ופריוודיים וכדומה.¹⁹ ההצלחות לא היו מרשימות. רוב הליקויים לא תוקנו, אולם אחת התוצאות החשובות היתה הקמתו של סמינריון תנועתי מרכזי קבוע. המחזור הראשון נערך בהדרכתו של י. טבנקין, שעמד בראש המשלחת הראשונה של ההסתדרות לפעולה בתנועה החלוצית. חניכי מחזור זה והמחזורים הבאים מילאו תפקיד מרכזי בעיצוב דמותו הרעיונית של "החלוץ" ובגיבוש דרכי החינוך שלו. צעירים אלה נשאו בעול הפעילות החינוכית והתרבותית בסניפים ובקיבוצי ההכשרה. הם גם תרמו תרומה משמעותית ביותר במעבר מההכשרה הארעית לקבועה.²⁰

ברם, הסטיכיה הגדולה של שנות העשרים לא האריכה ימים. ככל שהעמיק המשבר בארץ ישראל, כן קטן מספר החברים ב"החלוץ". הסניף כמעט שנעלם, ומספר החברים בהכשרה הצטמצם למאות ספורות. התנועה עמדה בפני סכנת חיסול. כתגובה למצב זה צמחה, בתחילה באופן ספונטני, ביזמת חברים מן השורה, ההכשרה הקבועה.²¹ כך, במקום שהחברים יהיו בהכשרה תקופה מוגדרת, בדרך כלל חצי שנה עד שנה, ועם סיומה ישובו לבתיהם ויחכו לעלייתם לארץ ישראל – נשארו בהכשרה עד למועד עלייתם, גם אם שהייה זו התארכה. ההכרעה נתקבלה לאחר לבטים וויכוחים קשים, ולא פעם בניגוד לעמדת ההנהגה, תחילה בקיבוץ בקולוסובה ואחר כך בקיבוצים המעטים האחרים שנותרו לפליטה. התגבש אפוא תא חיים קבוע, שמבחינה אובייקטיבית פתח אופקים חדשים לפעילות תרבותית רצופה ומעמיקה. זה אמנם לא קרה מסיבות שונות,²² אך עם זאת נוצר בקולוסובה, ובעקבותיה גם במקומות אחרים, הווי חיים מיוחד שהיה בעל משמעות חינוכית רבה ואשר הטביע חותמו על "החלוץ" כולו. המשמעות החינוכית הכללית של הפיכת ההכשרה למקום שהייה ממושך נעוצה בניסיון הנועז והרדיקלי לגבש אורחות חיים קולקטיביים שלמים, המקיפים את כל תחומי החיים של הפרט והכלל כאן ועכשיו, במסגרת שהייתה מעצם מהותה ארעית, ולא רק בעתיד, בארץ ישראל. מהנחת יסוד עקרונית זו התחייבו מסקנות בתחום החינוך ובאופיה של הפעולה

19. ראה, למשל, העתיד, גיליון 35, 30.4.1926.

20. אופנהיים, פרק ז'.

21. שם, שם.

22. הסיבות לכך היו בחלקן אובייקטיביות ונבעו מהמצב הכלכלי הקשה, ובחלקן אחרות. ראה

שם.

התרבותית. כאמור, הקיבוץ נתפס כמסגרת עממית רחבה וגדולה, הפתוחה בפני כל צעיר מישראל, גם אם לא היה חבר תנועה כלשהי קודם לכן. קיבוץ-ההכשרה נועד לשמש כור היתוך לאותו נוער, במטרה לעצב דמות אדם המוכן לממש מרצונו החופשי אותם עקרונות שלאורם התחנך בהכשרה. הרדיקליזם בתרגום העקרונות למעשים הטביע את חותמו על הפרט ועל הציבור כאחד. עם הצטרפותו להכשרה נתבע היחיד לנתק את קשריו עם סביבתו הקודמת, בחינת "פארפלן" (אבוד), לא להיזקק לעזרת הוריו, להתפרנס מיגיע כפיו ולאמץ לעצמו ערכים של זרה הודנית ושל חייתיות.

בקולוסובה נעשה ניסיון נועז לחנך חבר בעל הכרה פרולטרית ובעל תודעת ייעוד וייחוד. נראה כי גאווה זו על הייחוד ועל הייעוד היא שהעניקה לצעירות ולצעירים אלה את הכוח לשאת בסבל של הסתגלות לעבודה המפרכת במחצבה, בסביבה עוינת ובמציאות של רעב, של מחלות ושל העדר דיור וביגוד הולמים. הרדיקליזם של קולוסובה נשא סממנים אנרכיסטיים סגפניים של התנערות מהתרבות הסובבת, המזויפת בעיני החברים, על נימוסיה ואורחותיה, מתוך רצון להשתחרר מהמורשת הזעיר-בורגנית היהודית. הגילויים החיצוניים של תרבות חיים זו, שהיתה מופקרת במידת-מה, התבטאו בלבוש מרושל, בריבור מחוספס, ביחס אדיש לרכוש האישי והכללי כאחד, ובהקפדה על קוצו של יוד בשמירה על השוויון ועל השיתוף-המקסימליים בתוך הקולקטיב היחפני.²³ במקומות שונים נעשו אמנם ניסיונות לייסד קבוצות ללימוד השפה העברית וחוגים להשכלה עצמית ואף לפעול במישור הפוליטי הכלל-יהודי. אך נראה כי ניסיונות אלה לא נשאו פרי. נקודת הכובד בקיבוצי ההכשרה ובסניפים המעטים שנתררו לפליטה²⁴ עברה להגברת הזיקה לתנועה הקיבוצית בארץ ולגיבוש אורחות חיים קולקטיביים בגולה, ולמרות השינוי בתנאים האובייקטיביים, כמעט שלא נעשתה פעולה תרבותית לשמה.²⁵ אם נידונו בעיות הפעולה התרבותית, לא היה כדיונם אלה ביטוי לניסיון כלשהו לרוויזיה בתוכן התרבותי-חינוכי כלקח מהמשבר. נהפוך הוא: המטרה

23. לא כולם ב"החלוץ" היו שותפים לגיבוש אורח חיים כזה. הוא נתקל בהתנגדות מצד חברים מן השורה, ובעיקר מצד השליחים מארץ ישראל, שראו בגילויים אלה משום עיוות רעיון הקיבוץ, אך מצד שני גם היו מלאי התפעלות מקולוסובה ומהישגיה בתחום החיים הקולקטיביים. לאלה היה גם חלק לא מבוטל ביצירת המיתוס של קולוסובה, שפשט במרוצת הזמן ב"החלוץ" כולו. אופנהיים, פרק ז'; דין וחשבון מפורט מדיוני מועצת החלוץ, ורשה 1926; העתיד, גיליונות שונים ב-1926 ואילך; ה. דן, "דור ומסילותיו", מאסף החלוץ הצעיר, עין חרוד 1944, עמ' 132-140.

24. על הפעולה החינוכית והתרבותית בסניפים ראה להלן.

25. א. דובקין, "נאום במועצת החלוץ העולמית בדנציג ב-1927", מאסף החלוץ, עמ' 192-240; "דין וחשבון של קיבוץ שחריה", בדרך (הוצא לאור על ידי חברים המזדהים עם הקיבוץ המאוחד), גיליון 1, 1928, עמ' 2.

המקורית של חינוך הפרט לחיי הגשמה בארץ ישראל נותרה בעינה, והודגש כי הפגיעה ב"החלוץ" מקורה בשיכרון הצמיחה הגדולה שהביאה להזנחת האספקטים החינוכיים והתרבותיים בחיי התנועה. השליחים מהארץ וכן אחרים מתחו ביקורת על ההווי האנרכי, על חוסר הנימוס ועל הרשלנות שהשתרשו בהכשרה, וראו בהם תפיסה משובשת של חיי הקיבוץ ושל תרבותו.²⁶

עם חידוש העלייה, בשלהי שנות ה-20, נפתח פרק חדש בתולדות "החלוץ", פרק של גידול, ששיאו היה בשנים 1932-1935. מאות ואחר כך אלפים רבים הצטרפו לשורותיו.²⁷ כתוצאה ממשבר בתעשיית העץ עזבו קיבוצי ההכשרה את המקומות הנידחים של מזרח פולין, שאליהם עברו בימי השפל של העלייה הרביעית, וחדרו שוב למרכזי היישוב היהודי הצפופים.

ד.

סיבות רבות הביאו לגידול ההמוני של "החלוץ" והחשובה שבהן – המשבר הכלכלי המחמיר בפולין, שהנה מלווה בהתגברות האנטישמיות הממלכתית והעממית ובנעילת שערי ההגירה המסורתיים. בקרב הנוער היהודי שררה תחושה של מחנק וחוסר סיכוי כאשר לעתידו בפולין.²⁸ האפשרות היחידה להימלט מפולין היתה העלייה ארצה, וזו עברה דרך ההכשרה החלוצית. אך עתה, שלא כבימי העלייה הרביעית, עמד לרשות "החלוץ" קיבוץ ההכשרה הקבועה, שבאמצעותו ניתן היה לקלוט את הרבים שהתדרפקו על שעריה. זה אמור היה לשמש בית חדש להמוני הנוער של בית ישראל. הבעיה החינוכית התרבותית קיבלה רחיפות מחודשת, משום הכורח לחנך את ההמון הרב וההטרונגי שזרם לשורות "החלוץ" שהיה ברובו זר ברוחו ל"החלוץ". הבעיה החמירה ככל שגבר קצב העלייה, עקב הרוטציה המהירה, הן בסניף והן בהכשרה. ההכשרה הקבועה שינתה את תפקידה והפכה ממסגרת למספר מצומצם של חברים למסגרת ארעית להמוני בני נוער בדרכם לארץ ישראל.

בשנות ה-30 חלו ב"החלוץ" שינויים רבים בהשוואה לימי הצמיחה הגדולה הקודמת בתקופת העלייה הרביעית. בשנים 1929-1935 גדל "החלוץ" כמעט פי עשרה. רוב חבריו נמנו עם ה"סתם חלוצים", כלומר אלה שהצטרפו לתנועה בגיל מבוגר יחסית, לא היו קודם לכן חברים בתנועה ציונית כלשהי והגיעו לסניפים ולקיבוצי ההכשרה מתוך שאיפה אחת בלבד: לעזוב את פולין מהר ככל האפשר. רמת השכלתם היתה נמוכה בדרך כלל – יותר משני שלישים מחברי ההכשרה

26. ראה, למשל, י. רוניצקו (ארו), "הפעולה התרבותית והחינוך לחלוציות", מאסף החלוץ, עמ' 286-288; ב. מינקובסקי, "עבודתנו התרבותית", העתיד, גיליון 64, 15.2.1929.

27. על אופיו והשפעתו של הגידול על "החלוץ" ראה אוטיקר, עמ' 105-136.

28. מ. וויינרייך, דער וועג צו אונזער יוגנט, ווילנה 1935.

היו בעלי השכלה עממית בלבד, לעתים אף לא מלאה.²⁹ נוסף להכשרה הקבועה עמדה עתה אמנם לרשות "החלוץ" תנועת נוער משלו, "החלוץ הצעיר",³⁰ שיוצאה היוו במקרים רבים את הגרעין הרעיוני והחברתי שנשא בעול קליטת אלפי ה"סתם חלוצים", וגם "השומר הצעיר" ו"גורדוניה" שהצטרפו לשרותיו. אולם, כאמור, חברותן של אלה היתה מוגבלת. הן שמרו בקנאות על האוטונומיה שלהן בהכשרה והיו קשורות בתנועות ההתיישבות שלהן בארץ, כך שחלקן בקליטת ה"סתם חלוצים" היה מזערי. ניסיונות הרוב ב"החלוץ" לכפות עליהן איחוד באמצעות הכשרות מעורבות גרם כמעט לפילוג בשרותיו ונדרחה.³¹

השהייה בהכשרה היתה קצרה, והתחלופה מהירה. ב"החלוץ" נתקבלה אמנם החלטה שלא לרוקן את הקיבוצים עם כל גל עלייה, כי אם להשאיר בכל מקום גרעין של ותיקים, שיקלוט את החדשים. אולם גם הסדר זה לא היה בו כדי להבטיח יציבות, ולו יחסית, שתאפשר פעילות חינוכית תרבותית סדירה. פעילות כזו הושגה עם זאת בהכשרות של תנועות הנוער. שלא כבקיבוצים הכלליים של "החלוץ", יצאו חניכי תנועות אלה להכשרה, לא כיחידים אלא כקבוצות אורגניות, שצמחו במשך שנים באותה מסגרת חינוכית. כלומר, ההכשרה היתה כמובנים רבים המשך למסגרת התנועתית הקודמת.

התפקיד שניצב בפני "החלוץ" לנוכח המציאות החדשה ולנוכח המצב הכלכלי החמור ששרר בפולין באותה תקופה לא היה קל. עיקר המאמץ הושקע בחיפוש אחר מקומות עבודה, במציאת דיוור, באספקה של מצרכי מזון וביגוד, הנעלה וצורכי החיים האלמנטריים האחרים.³² ארגון הפעולה החינוכית והתרבותית בתנאים קשים

29. אוטיקר, עמ' 165-183.

30. תולדות תנועה זו לא נחקרו כמעט. ראה רבקה פרליס, "החלוץ הצעיר בפולין בראשיתו (תנועת נוער בצמיחתה)", גלעד, מאסף לתולדות יהודי פולין, כרכים ד-ה, תל אביב 1982, עמ' 197-229.

31. בפרשה זו יטפל בהרחבה הכרך השני שלי על תולדות תנועת "החלוץ" בפולין, הנמצא בכתובים.

32. תיאור מפורט של התנאים הקשים ששררו בהכשרה ראה במאספים הבאים: סיפורו של קיבוץ הכשרה, הקיבוץ ע"ש גורכוב, בלודז' ובנותיה, בעריכת ש. אבן שושן, תל אביב תשל"ב; בשרמות גרוכוב, בעריכת שרה סגל ואריה פיאלקוב, תל אביב תשל"ו; תל-ח, בעריכת י. זילברשייד וא. פיאלקוב, תל אביב תשל"ט; ספר קולטובה, בעריכת ח. דן, תל אביב תשל"ה; שחריה, בעריכת ש. סגל וא. פיאלקוב, תל אביב תשמ"ג (להלן: שחריה); גושי קיילץ ובנדין, גושי הכשרה מספרים..., בעריכת ש. אבן שושן, ח. דן וי. סתוי, תל אביב תשמ"ג (להלן: ספר קיילץ-בנדין). בכתובים המאספים הללו השתתפו מאות חברים, וחרף ליקויים מסוימים הם מהווים אספקלריה נאמנה לכל תחומי החיים בקיבוצי ההכשרה שהיו פזורים ברחבי המדינה. הם משמשים מקור ראשון כמעלה לחקר החיים הפנימיים של קיבוצי ההכשרה מנקודת ראותו של חבר מן השורה – הבט שלא מצא את ביטויו המלא בפרסומים המרכזיים של התנועה.

אלה היה מורכב למדי. ההטרונגניות במוצא החברתי וברמת ההשכלה עוד הוסיפו על הקשיים. זאת ועוד, "החלוץ" נהג לקלוט במקום אחד יחידים מאזורים שונים של פולין, והשוני הרגיונלי הכביד על ארגון החיים. חריף במיוחד היה השוני בין יוצאי מרכז פולין, רובם בני העיר הגדולה, לבין יוצאי אזורי הספר המזרחיים, בחלקם הגדול בני העיירה היהודית, ששמרה עדיין על יציבות חברתית ותרבותית מסוימת. המעבר של האחרונים לעיר הגדולה היה כרוך לעתים בזעזוע פסיכולוגי. היציאה מקצב החיים המתון והאטי כלשהו לרתיחה הקדחתנית של ערים כוורשה, לודז', וגלמביה ודומותיהן עורר קשיי הסתגלות. גם המפגש עם יהדות מרכז פולין ועם הנוער שלה לא עבר ללא מתחים. הנוער היהודי מה"קרסים" (אזורי הספר המזרחיים של פולין) התחנך בדרך כלל ברשת בתי הספר העבריים של "תרבות", שבהם היתה האווירה ציונית מובהקת, ואילו הנוער היהודי של מרכז פולין לעתים קרובות לא ידע כלל עברית, ושוורשיו הציוניים היו דלים או אף אפסיים. גם היידיש, שאמורה היתה לשמש אמצעי קומוניקציה ראשי, היתה שונה בשני האזורים. לגורמים אלה היתה השפעה רבה על עיצוב אורח החיים בכלל ועל הפעולה התרבותית בפרט. אם נוסיף לכך את הרוטציה התכופה בהכשרה בימי העלייה הגדולה, במחצית הראשונה של שנות השלושים, נוכל לעמוד על המכשולים הקשים שבפניהם ניצבה הפעילות החינוכית התרבותית.³³

בתנאים אלה כמעט בלתי אפשרי היה ליצור חברה אורגנית בעלת מאפיינים של קביעות כלשהי, אף כי ניתן לקבוע, שמבחינת רמת ההשכלה הפורמלית לא היה הבדל רב בין "החלוץ" של שנות העשרים ההירואיות לבין "החלוץ" של שנות השלושים. השוני טמון היה במוטיבציה הרעיונית, וזו היתה חזקה לאין ערוך אצל "החלוץ" של שנות העשרים. על חלק ניכר מן ה"סתם חלוצים" נכפו החיים הקיבוציים מכורח הנסיבות, כדרך יחידה להשגת הסרטיפיקט, ולפיכך גם הנכונות להודות עם ערכי התנועה ועם יעדיה היתה מוגבלת. ההכשרה נתפסה לעתים קרובות כמעין "אפקומעניש" (חובה כפויה). הצמיחה ההמונית נתפסה על ידי הנהגת התנועה כביטוי להגשמת התקווה ההיסטורית לביטול ההתנכרות מצד חלק ניכר במעמד הפועלים היהודי לציונות בכלל ולציונות הסוציאליסטית בפרט; הגשמת תקווה זו היתה שקולה בעיניה לירידה באיכות הרעיונית וברמה התרבותית, וההנהגה ציפתה שאם תירתם התנועה לפעילות חינוכית תרבותית מוגברת, היא תתגבר במרוצת הזמן על בעיה זו. ואמנם, בקיבוצי ההכשרה ניכר היה מאמץ אינטנסיבי למלא את החיים תוכן תרבותי באמצעות חוגי לימוד, סמינרים, מושבות קיץ, הרצאות וכדומה. במרכז הפעילות הזאת לא עמדה גם עתה

33. על הבעיות שנתעוררו עקב המבנה הסוציאלי ההטרונגי ועקב השוני הרגיונלי והשפעתן על תחומי החיים השונים, הנני עומד בהרחבה במאמרי, "מפעל ההכשרה החלוצית בפולין", העתיד לראות אור בקרוב בספר זיכרון לא. טרטקובר.

השכלה לשמה, כי אם ההבט הרעיוני, דהיינו, חינוך החבר להסתגלות לערכי התנועה ולקבלת עולה ומרותה. היחיד נדרש לנאמנות מוחלטת; חלה מעין אבסולוטיזציה של ערכי התנועה, וכל סטייה נידונה ככפירה, שעלולה היתה לעלות בדחיית העלייה.

לאור המכשולים שתוארו לעיל, אין תימה כי תוצאות הפעולות התרבותיות היו מוגבלות, חרף המאמצים שהושקעו בתחומים אלה. ברם, לא רק קשיים אובייקטיביים גרמו לכך, כי אם גם העדר היענות מספקת מצד החברים.³⁴ על רקע זה נוצרו לא פעם מתחים בין ה"סתם חלוצים" לבין חניכי תנועות הנוער, שהיו מן הפעילים בתחומים אלה. עד כמה היה האנטגוניזם בין שתי הקבוצות הללו חריף ניתן ללמוד מסיפוריהם של אנשי הקיבוץ בקייליץ. גם לאחר 40 שנה ויותר לא חדלו להרגיש, כי צביה לובטקין, אשר נשלחה אליהם מטעם מרכז התנועה, היתה שונה מפעילים אחרים, משום ש"ירדה אל העם" ויצאה לעבודה עם כולם. פעילה אחרת, חנה פלוטניצקה, שאף היא נודעה לאחר מכן כאחת הפעילות המרכזיות במחתרת היהודית בימי השואה, נתקלה ביחס עוין כאשר הגיעה להכשרה, משום שחששו שהיא "אקולטורעלע קאטשיגארקע" (מסיקה תרבותית).³⁵

תנאי הדיור הקשים והתזונה הירודה לא עודדו פעולה חינוכית תרבותית מסודרת, מה עוד שזו ממילא לא תפסה מקום נכבד בסדר העדיפויות של חבר ההכשרה הממוצע. יחס הביטול כלפי הטיפוס האינטלקטואלי היהודי החקרן והעקר, הפולמוסן המשועבר לדוקטרינות מופשטות, היה מושרש במורשת התנועה החלוצית. "החלוץ" שאף אמנם ליצור דגם תרבותי אלטרנטיבי, ריאליסטי וקרוב להיי העבודה, אולם בתנאים של הכשרה המונית, הטרוגנית וקצרת-ימים, הועבר היחס השלילי הקיים גם לפעיל-התרבות בקיבוץ. לעומתו זכה להערכה העובד המצטיין, איש העם השורשי. כללו של דבר, בהכשרה צמח מעין פולחן רומנטי פשטני, פסוידו-פרולטרי, ברוח גיבורו הספרותי של זלמן שניאור, נוח פאנדר – אדם פשוט, שורשי, בריא ואמיץ.

חרף הקשיים לא היו חיי ההכשרה ריקים מתוכן תרבותי. בראש סדר העדיפויות עמד לימוד השפה העברית. הכוונה היתה להקנות את יסודות השפה לאלה שלא ידעוה כלל. ההנחה היתה, שיש בכך כדי לחרוץ את גורלו של החבר בהגיעו לארץ ישראל; להגשמה ולהשתרשות בהוויה התרבותית החברתית החדשה, או – באי ידיעת השפה – לגורל של מהגר נצחי. כל עוד היתה התנועה מרוכזת בעיקר בפלכים המזרחיים של פולין, ורבים מבין חבריה היו חניכי "תרבות", לא היתה

34. ראה, למשל, ספר קייליץ-בנדין, עמ' 77.

35. שם, עמ' 61; שחריה, עמ' 62, 65, 155.

הבעיה הריפה.³⁶ אולם המצב השתנה עם המעבר למרכז ולמערב פולין. משהצטרפו לשורות "החלוץ" המוני נוער עובר, שיריעת העברית שלהם היתה דלה, החריפה הבעיה ובמיוחד לאחר שההנהגה החליטה להתנות את האישור לעלייה ביריעת עברית ברמה מסוימת, וזאת כדי לעודד את לימוד השפה. אולם גם "גזרה" זו לא הועילה הרבה.³⁷

מאמץ ניכר הושקע גם בהקניית יסודות של חיי שיתוף, כלומר בהכנתו של היחיד להשתלבות מהירה בקיבוץ עם בואו ארצה. הוחלט להשליט בהכשרה "הווי קיבוצי וחיי תרבות", גם בכוח הכפייה, מתוך תקווה כי במרוצת הזמן יהפך הדבר למסורת.³⁸

מקום חשוב בעיצוב האווירה החינוכית-תרבותית נועד לחגים ולמסיבות. אלה נערכו על פי הדגם הארצישראלי, כתוספת נופך מקומי אקטואלי. כן עסקו ביריעת הארץ, בהכרת הסדרות העובדים הכללית והקיבוץ בארץ ישראל, בקריאה משותפת של העיתונות התנועתית, בשיחות על מאורעות אקטואליים בציונות ובתנועת העבודה וכיוצא באלה, לעתים בעזרת משכילים בני המקום, אוהדי "החלוץ".³⁹

אולם לא אלה הם שהטביעו את חותמם העמוק על ההוויה הנפשית הרוחנית של חבר ההכשרה. מהחומר הרב שהצטבר על חיי ההכשרות ומספרות הזכרונות מתברר כי תפקיד זה נועד לשירה ולריקוד. גם היום, משחלפה כמחצית המאה, נראים אלה בעיני חברי ההכשרות לשעבר כביטוי הספונטני האותנטי ביותר שלהם.⁴⁰ הם שרו שירים שונים: שירי געגועים לבית שממנו נפרדו, לעתים תוך קרע עמוק עם המשפחה ועם הסביבה הקורמת, ושירים ארצישראליים אופטימיים כביטוי לתקוות לעתיד. מתקבל על הדעת כי הערכתה של ספרות הזכרונות אמנם נכונה, כי הזמר והריקוד נבעו מהרבדים הנפשיים העמוקים ביותר. הם לא תבעו מן היחיד מאמץ אידיאולוגי-אינטלקטואלי, שלא קל היה לעשותו בתנאי החיים הקשים בהכשרה.⁴¹

כשברל כצנלסון ביקר בקיבוצי ההכשרה בפולין ב-1933, נוכח כי בין דמות החלוץ, כפי שציירה במאמרו הידוע,⁴² לבין המציאות הריאלית פעורה תהום. בריון של מזכירות הקיבוץ המאוחד על ענייני "החלוץ", שנערך ברמת הכובש בשלהי

36. אם כי דווקא קיבוץ קלוסובה טיפת, לראבון לבה של הנהגת התנועה, מעין פולחן של יידיש, כחלק מן האידיאליזציה של איש העם. אופנהיים, פרק ט'.

37. ראה ספר קיילץ-בנדיון, עמ' 32, 77, 126, 155; כמו כן הערה 32 לעיל.

38. ספר קיילץ-בנדיון, עמ' 77; שחריה, עמ' 138.

39. שחריה, עמ' 202, 323; ספר קיילץ-בנדיון, עמ' 208, 192.

40. ראה הערה 32.

41. ראה, למשל, שחריה, עמ' 28, 71.

42. ראה הערה 7.

שנה זו, יצא כצנלסון בביקורת נוקבת וחריפה ביותר על ההכשרה ואורחות חייה, שלל בתוקף את ההמוניות הגסה ששררה בה, וביטא את זעזועו מהבורות ומהעדר פעולה חינוכית ותרבותית בעלת משמעות. הוא אף הגיע למסקנה, שחסרונותיה של צורת ההכשרה ההמונית רבים מיתרונותיה, משום שאת עיקר מטרתה המוצהרת – חינוך לחיי קיבוץ – לא השיגה. על פי חישוביו, רק כ-30% מכלל יוצאי ההכשרה החלוצית בפולין הצטרפו לקיבוץ לאחר בואם ארצה. לכן אף העלה רעיון לפזרה.⁴³ הנהגת הקיבוץ המאוחד, בעל ההגמוניה על תנועת "החלוץ" בפולין, התנגדה מכל וכול לרעיון הפיזור. בהמוניות ראתה אישור היסטורי לתפיסתה הפתוחה הלא-אליטיסטית של החלוציות. עם זאת, לא סתרה את הניתוח של ברל,⁴⁴ וכמוהו היתה ערה לפגמים הרבים של ההכשרה ההמונית. העדר חיים תרבותיים העסיק אותה רבות, ועדות לכך אפשר למצוא בדיונים הרבים בשאלות חינוך ותרבות שהתקיימו במוסדות המרכזיים של "החלוץ".

ה.

כבר ב-1932 התלונן פ. בנדורי, מראשי "החלוץ" הפולני, בישיבת מרכז התנועה על הרמה התרבותית היורדה בהכשרה, על חוסר ידיעת השפה העברית ועל פוליטיזציה רדודה, הנובעת מכך שרבים שואבים את השכלתם "רק מהעיתונות היומית". התוצאה מכך היא ירידה תרבותית משמעותית.⁴⁵ בוועידה האזורית של קיבוצי ההכשרה שנערכה בגרוכוב נקבע, כי "אסור להסתפק בעבודה ובשינה בלבד", כי אין תרבות, כי מורגש מחסור בספרים, וכי אורח החיים הנהוג בהכשרה יוצר חיכוכים ומתחים בין החברים.⁴⁶ ככל שהגידול גמשך ושוניות התנועה התרחבו, התרבו התלונות ברוח זו. התברר כי היומרה ההירוואית לחנך אדם חדש בזמן קצר לא היתה קלה לביצוע כפי שנדמה היה, וכי נשקפה סכנה שהתנועה תחמיץ הזדמנות היסטורית ותאבד את הנוער שאליו כלתה נפשה, אם לא תיתן דעתה לשינוי פני הדברים בהכשרה ובסניף, בכיוון של העלאת הרמה התרבותית והעשרת חיי הפרט והכלל על ידי העמקת החינוך.⁴⁷ הנהגת התנועה נוכחה, כי האמצעים שננקטו עד עתה לא הספיקו. לפיכך נקטה

43. פרוטוקול ישיבת מזכירות הקיבוץ המאוחד, נובמבר 1933: שחריה, עמ' 401-409.

44. שחריה, עמ' 401-414.

45. לשעה זו (אסופת מאמרים ופרוטוקולים בהוצאת מרכז "החלוץ"), ורשה 1932 (להלן: לשעה זו), עמ' 4-5: "דין וחשבון מפגישת איחוד הקיבוצים בפולין", העתיד, גיליון 140, ינואר 1933.

46. לשעה זו, עמ' 4-5: "ידיעות", החלוץ (עיתון, יידיש), גיליון 14, מאי 1933: דאס ווארט, יומון פועלי ציון, צ"ס, גיליון 6, ורשה 6.1.1934.

47. מ. קליגר, "באמעריקונגען צו דער קולטור-ארבעט", דאס ווארט, גיליון 53, 2.3.1934: ד. באראץ, "אונטערעוועגס", שם, גיליון 99, 27.4.1934: שם, גיליון 41, 18.2.1934.

צעדים ארמיניסטרטיביים שנועדו לכפות על החברים פעילות תרבותית סדירה. כך, למשל, הותנה האישור לעלייה בידיעה בסיסית של השפה העברית.⁴⁸ אולם צעד זה רק הוסיף חיכוך למתחים שהיו קיימים מכבר בין החברים מן השורה לבין ההנהגה המקומית והמרכזית. תחושת השוויון בין כל חברי התנועה, אחד המאפיינים הבולטים של "החלוץ" בשנות העשרים, הלכה ונפגמה בשנות השלושים, ותחושת הניכור גברה. התניית העלייה בידיעת העברית, "דיורעגירונגס שפראך" בפי החברים, יצרה חוסר שוויון בין החברים, בהעניקה מראש עדיפות לבוגרי בתי הספר העבריים, על פני הצעירים יוצאי פולין הקונגרסאית, שהיו ברובם בוגרי בתי ספר יסודיים פולניים יידישאים, בוגרי חדרים או חסרי כל השכלה פורמלית. תלונותיהם לא הועילו. החלטה זו, כאחרות, נכללה בקטגוריה של "הגזרות" שניתכו מלמעלה על החברים, בלי שאלה יהיו שותפים לקבלתן. ב"החלוץ" נוצר אפוא מצב פרדוקסלי: ההצטרפות לתנועה וההליכה להכשרה, הוולונטריות, הפכו בעקבות "הגזרות" הללו למסגרת כפייתית, והיחיד נאלץ עתה כתנאי (או כמחיר) להגירה להצהיר, לעתים כמס שפתיים בלבד, על נאמנות לאורח חיים זה. ואשר אין בכוונתו להגשים: בכך נפגם עיקרון מרכזי, שיחד את "החלוץ" מתנועות וממפלגות אחרות, והוא מימוש עקרון ההגשמה העצמית מתוך בחירה. על עיקרון זה היתה גאווה התנועה, והיא ראתה בו את תרומתה המקורית לחברה היהודית. אולם מה שתאם תנועה קטנה, סלקטיבית, לא ענה על צורכי תנועה המונית פתוחה. ברם, גם אמצעי הכפייה לא הועילו הרבה, ובתנועה שררה הרגשה, כי בתחום החינוכי התרבותי היא נכשלה,⁴⁹ וכי כל הפעילות החינוכית, הפובליציסטית והתרבותית הענפה – עיתונות בעברית וביידיש, פרסום ספרים וחברות, ארגון סמינרים, ירחי לימוד חלקיים בקיבוצי ההכשרה, מושבות קיץ וחורף, גיוס מורים באמצעות הקמת ארגון מורים חלוצים שיצאו בחופשות לקיבוצי ההכשרה ללמד את השפה ולנהל פעולה תרבותית כחלק מן הסטאן שזיכה אותם בסרטיפיקט⁵⁰ – לא היה בכוחה לשנות את המצב מעיקרו. אצל רבים היתה ההזדהות עם התנועה פורמלית בלבד, והם פנו לה עורף ברגע שרגלם דרכה על אדמת ארץ ישראל או אף כבר באנייה.⁵¹

המצב בסניפים היה אף חמור יותר מאשר בהכשרה, משום שהסניף היה מסגרת חלקית וארעית, שבה חי החבר מספר שעות מצומצם בלבד, ואת יתר זמנו בילה

48. ראה הערה 37: העתיד, גיליון 147, נובמבר 1933; דאס ווארט, גיליון 113, 19.11.1933.

49. מ. בסוק, "על הפעילות התרבותית", העתיד, גיליון 159, נובמבר 1934.

50. ראה בהוצאות קבועות ובלתי קבועות של מרכז "החלוץ", כגון דפים למורה, מס' 1, ורשה דצמבר 1934: "תזכיר מרכז 'החלוץ' העולמי לקונגרס הציוני ה-19", ידיעות, גיליון 12 (47), אוגוסט 1935: המורה בהכשרה, מס' 1, ורשה 1935; העתיד, גיליון 23, אוגוסט

1935.

51. ראה הערה 43.

בסביבתו הקודמת. רוב הצעירים דחקו לצאת להכשרה מהר ככל האפשר, כדי לזרז את עלייתם ארצה.⁵² לכאורה, היו התנאים האובייקטיביים לפעילות חינוכית תרבותית בסניפים טובים, משום שגם חברי תנועות הנוער – "השומר הצעיר" ו"גורדוניה" – אמורים היו ליטול בה חלק פעיל. מאחר שרמתם התרבותית היתה בדרך כלל גבוהה יותר משל רבים מה"סתם חלוצים", ציפו מהם כי התערבותם הפעילה תשפר אותה. אולם עיקר דאגתם של חברי "השומר הצעיר" ו"גורדוניה" היתה נתונה לתנועתם הם, ופעילותם בסניף "החלוץ" היתה ספורדית והצטמצמה בעיקר לעניינים ארגוניים, למאבקים על סרטיפיקטים וכדומה. התלונות הרבות שהוטחו כלפיהם לא הביאו לשינוי המצב.⁵³

מפנה בתחום הפעילות החינוכית והתרבותית הורגש החל ממחצית שנת 1935 ואילך, כאשר עקב הפסקת העלייה פסק הגידול בשורות "החלוץ". רבים מה"סתם חלוצים" עזבו, משנכזבה תוחלתם לעלות ארצה. אולם שלא כבימי השפל של העלייה הרביעית, לא ארבה עתה ל"החלוץ" סכנה של התפוררות. סניפים לא מעטים אמנם נתחסלו, מספר קיבוצי ההכשרה קטן,⁵⁴ אך חלקם הגדול נשאר על כנו, והשהות בהכשרה התארכה לכדי 3-5 שנים ויותר. מצב זה עורר בעיות חברתיות סבוכות חדשות,⁵⁵ אך היציבות היחסית אפשרה תכנון פעולה חינוכית תרבותית רצופה ושיטתית. המטרה שהציבה לעצמה התנועה היתה "להפוך את החבר עוד בהכשרה לאדם ארץ ישראלי [...] היסוד לכך הוא ידיעת השפה העברית, הכרה אלמנטרית של הארץ וההסתדרות."⁵⁶ יעדי הפעולה החינוכית התרבותית לא השתנו אפוא. כבעבר הושם הדגש על ידיעת העברית כעיקר וכיסוד לכל הפעילות התרבותית, ולשם כך הוקמו מועצות תרבות אזוריות-גושיות. אולם המכשולים היו עדיין רבים: הארכת השהייה בהכשרה והמתחים הפנימיים שנתלוו לכך לא שימשו רקע נוח לפעילות תרבותית סדירה. אך מצד שני היו גם גורמים מסייעים: המצב הכלכלי השתפר במקצת, היציבות בהרכב האוכלוסייה בהכשרה אפשרה חדירת חברים לענפי עבודה מקצועיים, שבהם היה שכר העבודה גבוה יותר; בעקבות זאת חלו שיפורים בתנאי התזונה, הדיור והביגוד, והחברים יכלו להתפנות יותר ויותר

52. על הנעשה בסניפים בתחום החינוך והתרבות ראה, למשל, "דין וחשבון מהוועידה הגלילית של 'החלוץ' בביאליסטוק", העתיד, גיליון 118-119, יוני 1931.

53. על התלונות נגד חברי תנועות הנוער בגין התנשאות, יהירות וחוסר רצון להתערב עם "עמך" ראה העתיד, גיליונות שונים בשנים 1932-1935.

54. באוקטובר 1936 ערכה הסוכנות היהודית מפקד של ההכשרות, שממנו התברר שחלה ירידה בשיעור 25% במספר החברים. יידישע עקאנאמיק, ורשה 1937, עמ' 204-206. מספרים מדויקים משנים שלאחר מכן אינם בנמצא.

55. אלה יידונו בהרחבה בכרך השני שלי על תולדות תנועת "החלוץ" בפולין.

56. "החלטות מועצת הקיבוצים", ידיעות, גיליון 19 (54), נובמבר 1935. ראה גם שם, גיליון 1 (70), אוגוסט 1937.

לעניינים אחרים. משנת 1937 ואילך החל גם להשתנות ההרכב האנושי בקיבוצי ההכשרה. חודשה העלייה הבלתי לגלית, והוותיקים, הממורמרים והציניים לעתים, יצאו לדרכם ארצה. את מקומם תפסו צעירים, רובם חניכי תנועות הנוער של "החלוץ", בעלי מטען חינוכי רעיוני עשיר יותר משל ה"סתם חלוצים". הדבר נתן את אותותיו גם באופי הפעולה התרבותית, והיא התעשרה והתגוונה. כללו של דבר, בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה החל קיבוץ ההכשרה של "החלוץ" להידמות יותר לקיבוץ ההכשרה של תנועות הנוער. הוא חדל להיות מהגה מעבר שבו מתחלפים האנשים תדיר, ודמה יותר לבית. הסלקטיביות השפיעה על כל תחומי החיים, הוא הפך הומוגני ואורגני יותר מבעבר, אם כי לא אבדה התקווה לחידוש הגידול ההמוני.